

ՄԱՆԱՀՆԻ «ՔԷՕԹՈՒԿԻ» ՆՈՐ ԿՅԱՆՔԸ

Հայ Եկեղեցին ունի հարուստ պատմություն, և այդ պատմությունը կերտել են այն նշանավոր վանքերն ու վանական միաբանություններն ու դպրոցները, որոնք քրիստոնեական կրոնի վարդապետությունը ուսուցանելուն զուգահեռ եռանդուն ձևով մասնակցել են Հայաստանի գրական, կրթական, մշակութային, քաղաքական կյանքին՝ կատարելով նաև ազգապահպան կարևոր դեր:

Ահա այդպիսի վանական միաբանություններից մեկն է եղել Սանահինի վանքը, որի անվան հետ է կապվում «Քեթուկ» կոչված նշանավոր մատյանը, որի պարունակած նյութերն ունեն պատմական, ճանաչողական բացառիկ արժեք: Մի քանի տասնամյակ առաջ ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանը առաջադրել է Սանահինի «Քեթուկի» և նմանօրինակ նյութերի հրատարակման անհրաժեշտությունը¹: Նա մեկ այլ հետազոտության մեջ փաստացի կարևորում է Սանահինի վանական համալիրի քաղաքական-պատմական նշանակությունը. «Հայ եկեղեցական կալվածատիրության համար ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր այս պայմաններն ի նկատի ունեն հայ ավատատերերի սակավագույն ներկայացուցիչները, երբ 14-15-րդ դարերում ենթակա վանական հաստատությունների իրավասության տակ էին դնում իրենց ընտանիքին պատկանող կալվածքները՝ վանական այդ հաստատությունների գլուխ կարգելով մերձավոր ազգականներին: Եվ այսպես, կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին «պարոն-տեր», որը տրվում էր բոլոր այն կալվածատեր-ավատատերերին, որոնք շարունակում էին տիրել իրենց հայրենական կալվածքների մի մասին՝ լինելով միաժամանակ և «պարոն» (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան), և «տեր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ):

Պարոն-տեր էին Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Սյունյաց մետրոպոլիտները, Վայոց ձորի առաջնորդները, Հաղբատ, Սանահին, Կեչառիս և տասնյակ ու տասնյակ այլ վանքերի հայրեր ու թեմերի առաջնորդներ»²:

Պատմական այս իրողության պայմաններում առավել կարևորվում է Սանահինի «Քեթուկի» քննական բնագրի հրատարակումը, որն իրականացրել է հմուտ աղբյուրագետ, անվանի արևելագետ Պարույր Մուրադյանը՝ իր կազմած բնագրին կցելով մեծարժեք «Առաջաբան», ծանոթագրություններ, հավելվածներ, օտար և անծանոթ բառերի բառարան և գիտական հրատարակությանը պատշաճող այլ բաղադրամասեր:

Հասկանալի անհրաժեշտությամբ բացատրված է «Քեթուկ» բառի իմաստը, որը ուշմիջնադարյան փոխառություն է և բառի նոր իմաստավորմամբ նշանակում է «մայր գիրք, արմատ գիրք»³:

Աշխատասիրողը փաստում է, որ «Քեթուկ» էին կոչվել նաև այլ վանքերի պատմական փաստաթղթերի ցանկ-ժողովածու կոչվածները, ինչպես օրինակ, Ստ. Օրբելյանի

¹ Յիշատակարան Սանահնոյ Վանից (Սանահինի Քեթուկը), աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 7:

² Լևոն Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ., Երևան, 2008, էջ 660:

³ Յիշատակարան Սանահնոյ վանից..., էջ 8:

«Պատմութիւն նահանգին Միսական» հնագույն ձեռագրում Տաթևի վանքապատկան կալվածքներից ստացվող եկամուտների ու գործարքների ցանկ-ժողովածուն⁴:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում կարդում ենք. «XIV-XV դդ. Սանահինի վանքում նոր վերելք է ապրել գրչության արվեստը (այդտեղ գրչագրված ձեռագրերից 35-ը պահվում է Մատենադարանում): Առավել հիշարժան է Սանահինի «Քոթուկը» (ձեռ. N 3032), որը բովանդակում է վանքի ժամանակագրությունը, արժեքավոր տեղեկություններ միաբանության պատմության վերաբերյալ»⁵:

Այս արժեքավոր տեղեկությունները Պարույր Մուրադյանի ջանքերի շնորհիվ դարձել են բանասերների, պատմաբանների, Հայ Եկեղեցու անցած ուղին ուսումնասիրողների և հայ ժողովրդի մշակութային արժեքներով ապրողների սեփականությունը:

Պ. Մուրադյանը «Քեթուկի» գրիչները հաշվում է շուրջ տասը՝ ելնելով գրչության տարբերությունից: Նա ցավով նշում է, որ որոշ թերթեր պակասում են հիշատակարաններից: Այդ հիշատակարաններից պարզ է դառնում, որ վանքը հաճախ է ենթարկվել հարձակումների, և նրա արժեքները բազմիցս թալանվել են: Ահա այս օրհասական դիպվածների հետևանքով միջնադարյան ձեռագրերը պահպանվել են նաև Սանահին ու Հաղբատ վանքերի մերձակա քարայրներում՝ դառնալով արտասովոր գրադարան-գրապահոցներ:

Պ. Մուրադյանը, ելնելով գիտական անհրաժեշտությունից, փոփոխել է բնագրի նյութերի դասավորությունը՝ այն դարձնելով թեմատիկ և ժանրային:

Շատ կարևոր է, օրինակ, Հովսեփ Արղության Սանահնեցու հիշատակագրությունը, թե ինչպես է Աջառանց այրում գտել «Քեթուկ գիրքը»:

Աշխատասիրության հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, որ Մեծ Հայքի տարբեր վայրերի վանքերի պատմության հետազոտող հայր Համազասպ Ոսկյանի «Գուգարքի վանքերը» աշխատության Սանահինին վերաբերող մասն առավել բովանդակալից կլինեի, եթե նա ձեռքի տակ ունենար Սանահինի «Քեթուկի» բնագիրը: Նա նաև նկատում է. «Խնդիրն այն է, որ վանական միաբանության կենսագործունեությունը նկատելի խտացումներով արտացոլում է հայոց միջնադարյան հասարակության հետ կապված գրեթե բոլոր վերուվարումները, անցուղարձերի անդրադարձը»⁶:

«Քեթուկի» տարբեր բաժինների նյութերում կան փաստեր, որոնք պարտադիր ձևով պետք է իմանան բոլոր այն մասնագետները, որոնք զբաղվում են հայ միջնադարյան մատենագրությամբ: «Պատմութիւնք անցից» բաժնում կան բազմաթիվ եզակի պատմական փաստեր. դրանցից մեկը պատմում է Աշոտ Բագրատունու Երկաթ մականունը հունաց կայսրից ստանալու մասին. «Այս Աշոտ, որ ըստ քաջապինտ արիության իւրոյ Երկաթ անուանեցաւ, բազում գործս արիութեանն ցուցեալ ի Կոստանդնուպօլիս եւ յաշխարհքն Յունաց, հրամանաւ Լեւոնի դառնայ յաշխարհս մեր եւ գտանէ զծառայս հաւր իւրոյ թագաւորիլ, եւ ինքն անուանեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ, այսինքն՝ թագա-

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

⁵ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 886: Ի դեպ, 1965-ին լույս տեսած «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի» Ա հատորում «Քյոթուկ Սանահինի վանուցը» դրված է 3031 թվի տակ (տե՛ս էջ 923):

⁶ Յիշատակաց Սանահնոյ վանքից..., էջ 44:

ւորաց թագաւոր, եւ հալածական առնէ զԻսմուայելացոց զաւրն յաշխարհէս Հայոց, որոյ ի մարտս զաւրաց ոչ պիտաւորէր, այլ անձամբ մղէր զպատերազմն»⁷: Անվանի հայագետ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն գրում է, որ 921 թվականին Աշոտ Երկրորդին Կոստանդնուպոլիս է կանչում հունաց Կոստանդին կայսրը, ուր վերջինս գնում է մի քանի նախարարների ուղեկցությամբ: Բրոսսեն պատմում է մի ավանդություն, ըստ որի Աշոտ արքան վերցրել է երկաթե ձողը և այն դարձրել կլոր՝ ցույց տալով իր երկաթե ուժը⁸: Այս և նման փաստերն առատ նյութ կարող են ծառայել հայ պատմական անցյալը գեղարվեստի ուժով պատկերող գրողներին: Ուշագրավ է նաև «Կարգ թագաւորութեանն Հայոց» բաժինը, ուր թեև կան որոշ անճշտություններ, սակայն ընդհանուր պատմական ճշմարտությունը չի խախտված: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» բաժնում թվարկված են Բագրատունի թագավորները: Նույն Աշոտ Երկրորդի և Աբաս Բագրատունու մասին գրված է. «...եւ ապա Աշոտ որդի Սմբատայ թագաւորեաց ամս Ը (8). սա անվանեցաւ Յունաց թագաւորէն Շահնշահի եւ վասն անյաղթ քաջութեանն Երկաթ անուանեցաւ: Եւ յետ տրա եղբայր իւր Աբաս ամս ԻԴ (24)»⁹:

Աշխատասիրողը հանրության ընթերցանությունը դյուրին դարձնելու նպատակով հայոց թվականները փակագծերում ներկայացնում է նաև արաբականով, այսինքն՝ այսօրվա ընկալմամբ:

«Քէօթուկի» էջերում տեսնում ենք նաև հայ միջնադարի մատենագիտության փայլուն դեմքերից մեկին՝ Հովհաննանես Մարկավագ Իմաստասերին, որը կոչված է «իմաստուն պւլտիկոսն Մարկաւագ»¹⁰:

Սանահինի վանքի պատմությունը ներկայացնող այս մատյանում հիանալի ձևով երևում է 5-րդ դարի հայ պատմագրության զորավոր ազդեցությունը հետագա դարերի գրական և պատմական քերթվածների վրա: «Պատմութիւնք անցից» բաժնում բազմիցս փառատրական խոսքեր են ասվում Արդությանների մասին, և նրանցից մեկում որոշակի է Մովսես Խորենացու «Հայկ և Բել» առասպելի ներգործուն ազդեցությունը. «Իսկ այրքն Արդութեցիք՝ քաջագանգուր եւ աղեղնաւոր, մտեալ ի մարտ պատերազմի եւ տիրեալ ի կածան ճանապարհի, փախուցեալ զգաւրքն Ղազախի...»¹¹:

Սանահինի «Քէօթուկը» բացառիկ է նաև Զաքարյանների և Սանահինի միաբանության փոխկապերը բացահայտելու առումով: Սպասալար Զաքարեն և նրա եղբայր աթաբեկ Իվանեն եղել են Սանահինի և նրա մերձակա վանքերի հովանավորներն ու նվիրատուները. այդ փաստերն արձանագրված են «Նուիրագիրք իշխանաց» բաժնում: Նվիրատվությունը ներկայացված է որպես Աստվածահաճո գործ՝ մանավանդ երբ այն բխում է հավատացյալի սրտից:

«Քէօթուկի» մեջ դարերի հոլովություն առավել շաղկապված է Հայ Եկեղեցու պատմությունը, որը ժամանակ առ ժամանակ կրկնվում է ամեն մի նոր կաթողիկոսի հետ և շարունակ հիշատակվում է, որ Սանահինի վանքը պատկանում է Սուրբ Էջմիածնին,

⁷ Նույն տեղում, էջ 51f

⁸ Ա. Դյուլիսկայան, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, 2002, էջ 82:

⁹ Յիշատակըարան Սանահնոյ վանից..., էջ 58:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10f

¹¹ Նույն տեղում, էջ 63f

Թաղևուս և Բարդուղիմեոս առաքյալների ու Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած Եկեղեցուն։ Ջերմ խոսքեր կան Փիլիպոս Աղբակեցու մասին, որը եղել է Հայոց Եկեղեցու եռանդուն ու հայրենասեր կաթողիկոսներից։ Նա հակադրել է Լեհաստանի հայոց թեմակալ Նիկոլ Թորոսովիչի կաթողիկամետ քաղաքականությանը, նպաստել Հայոց Եկեղեցու միասնության ամրապնդմանը, բարեկարգել վանական կանոնները, վերանորոգել Էջմիածնի վանական կառույցները, կառուցել Մայր տաճարի զանգակատունը¹²։ Փիլիպոս կաթողիկոսին ենք պարտական Առաքել Դավրիժեցու պատմության գոյության փաստի համար. «Պատմությունը գրել նրան (իմա՝ Առաքել Դավրիժեցուն- Ա. Դ.) հանձնարարել է Փիլիպոս կաթողիկոսը 1651 թվականին»¹³։ Անգամ շատ երիտասարդ հասակում Փիլիպոսը Սյունյաց Մեծ անապատում Ներսես Մոկացուն պատվիրել է գրել նրա լավագույն քերթվածներից մեկը՝ «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ յազգս մեր» ստեղծագործությունը.

Փոքրիկ Փիլիպոս դպիր՝
Փափագող բանիս տաղական,
Զայս խնդիր արար, թե ասա՝
Յիշատակ, որ ողորմի տան¹⁴։

Սանահինի «Քեթօուկը» խիստ ուշագրավ է նաև հայ-վրացական եկեղեցական ու քաղաքական կապերն ուսումնասիրելու առումով։

«Քեթօուկի» լեզուն գրաբարն է, որը ենթարկվել է ժամանակի լեզվական փոփոխություններին՝ ներառելով այլալեզու բառեր ու նորաբանություններ։

«Յիշատակարան Սանահնոյ վանից...» հատորն ունի կարևոր բացատրական բառարան, որում առկա են Մայաթ-Նովայի խաղերի բազմաթիվ բառերի բացատրություններ։ Թվարկենք միայն դրանց մի մասը՝ բունիաթ, գլեխի, դաստուր, դավաթ, դիւան, դուշման, թաւադ, խան, հալալ, հեքիմ, դամ, դուլուդ, մարձան, սարդար և այլն։ Առկա են նաև բարբառային բազմաթիվ բառերի բացատրություններ։

Սանահինի «Քեթօուկի» «Յիշատակարանի» ձեռագրի տասնմեկ էջերի լուսանկարները գետեղված են Պ. Մուրադյանի պատրաստած ժողովածուի մեջ։ Առաջաբանի վերջում այս հրաշալի հատորի աշխատասիրողը՝ Պարույր Մուրադյանը, իր սրտագին շնորհակալությունն է հայտնում ժողովածուին իրենց նպաստը բերած աղբյուրագետ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին և Եզնիկ Սրբազանին։ Չմոռանանք, որ «Հայ Եկեղեցու պատմութեան սկզբնաղբյուրներ» մատենաշարի Ա հատորը լույս աշխարհ է եկել Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանով։

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒՄԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

¹² Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Խմբագրությամբ Պ. Հովհաննիսյանի, Երևան, 2001, էջ 208։

¹³ **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 3։

¹⁴ **Ներսես Մոկացի**, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Ա. Դյուլխանյանի, Երևան, 1985, էջ 36։